

ПРАВОТО – ИЗКУСТВО ЗА СПРАВЕДЛИВОТО И ДОБРОТО. ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ЧАСТНОТО ПРАВО В ЕВРОПА

Проф. Иван Русчев, д.ю.н.

*Юридически факултет, ВСУ „Черноризец Храбър“,
член-кореспондент на БАН*

I. Правото – изкуство за справедливото и доброто

Обикновено на Улпиан се приписва станалото легендарно определение, свързвано с идеала на Античността: „*Ius est ars boni et aequi*“. Всъщност то е част от целия фрагмент **D. 1.1.1 пр. на Юстиниановите Дигести, който възпроизвежда написаното от Улпиан** – *Prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi* (Най-напред трябва да се знае откъде идва думата право. Тя идва от правосъдие: както елегантно Целз определя, че правото е изкуство за доброто и справедливото). Тази романтична и елегантна дефиниция, както казва и самият Улпиан, принадлежи на Целз и тя е толкова популярна в годините, когато Улпиан е живял, че той не намира за нужно (както обикновено прави) да посочи от кое (незапазено до днес) произведение на Целз то е взето. Тържествени фанфари звучат и в трите основни предписания на правото, формулирани също от Улпиан (Libro secundo regularum) – D. 1.1.10.1, достигнали до нас този път чрез Институциите на Юстиниан Inst. 1.1.3 и изписани днес в тържественото фойе на Съдебна палата: *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* (Правните предписания са такива: достойно живеи, другиму не вреди, всекиму неговото давай).

И само за сравнение с брутално реалистичните дефиниции на социалистическата теория, че „*правото е въздигнатата в закон, скрепена с принуда политическа воля на господстващата работническата класа*“, или „*система от общозадължителни, гарантирани от държавата и изразяващи нейната воля норми, в качеството им на класов регулатор на обществените отношения*“¹. Е, не по-брутални от онези, които днес присвояват безкласови регулатори както от страна на държавата (тъй като тя е тяхна и си я връщат!), така и от собствена-

¹ Цонев, В. и колектив. Теория на социалистическото право. София: СУ „Кл. Охридски“, 1973, с. 2.

та им експлоататорска класа, и в чийто интерес работят щедро мотивираните от тях „представители на народа“. За тях законът не е изкуство за справедливото и доброто, а е чисто политическо решение, неограничено от никакви принципи и следователно – произволно.

Днес като политически коректна се предлага неутралната (поради което и почти нищо незначеща) дефиниция, че „правото е нормативен ред, чиято основна цел е мирното решаване на обществено значими конфликти...“².

II. Делението на правото на частно и публично

Римляните отдавна са достигнали до извода, че за да изпълнява правото функцията си на обществен регулатор, е било нужно преди всичко да се въведе ред в самото него, като се започне с разграничаване на нормите му в две отделни области – на публичното и на частното право. С произход още от римското право, делението на частно и публично е добило широка популярност, изхождайки от една дефиниция на Улпиан в неговите Институции (D.1, 1, 1, 2), възпроизведена впоследствие в първия фрагмент на Юстиниановите Дигести: „*Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum – quod ad singularum utilitatem..... Sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatum*“ („Публичното право е това, което се отнася до положението на римската държава, а частно – това, което се отнася до ползата на отделните лица... Защото има неща, които са от полза за държавата, и други – от полза за частните лица“).

При разграничаване на нормите на частното от тези на публичното право римляните изхождали, първо, от понятието за лице (като правен субект), респ. – от схващането за държавата като представител на *populus romanus*, упражняваща властта (не като своя, а) като принадлежаща на римския народ. Обратното на онова, което преди няколко дни заяви в едно драматично слово един виден политик – „Но ние ще си върнем държавата!“³.

Този разграничителен критерий, запазил фундаменталното си значение до днес, има и друго, двойствено изражение: интереса (публичен или частен) – от една страна, и правното положение (на римската държава, респ. – на римския гражданин) – от друга.

Макар делението на правото на публично и частно да става широко известно от тази многократно цитирана дефиниция на Улпиан, има безспорни данни, че доста по-рано от него някои материи в римското право са отделени от частното и са преминали към публичното право⁴. У нас също се поддържа тезата, че уникалният и вечен характер на римското право се дължи именно на обстоятелството, че римляните са успели да отделят двата дяла на правото в отделни системи, които са се развивали самостоятелно⁵.

Частното и публичното право и до днес са в неспирно противоборство за надмощие, както според Стария Завет Иаков се е борил с Ангела. Кое не се

² Вълчев, Д. Лекции по обща теория на правото. Ч. 1. София: Сиела, 2016, с. 130 – 131.

³ Ама тя нали е на народа – от нас ли ще си я върнете? И кога ни я взехте?

⁴ Торбов, Ц. Цит. съч., с. 24.

⁵ Така Радев, Д. Обща теория на правото. София, 1995, с.79.

омиротворява дори и в такива хибридни форми като публично-частното партньорство, наподобяващо известното от басните на Езоп „Лъвско дружество“ (*societas leonina*) – съдружие между Лъва и Магарето, при което Лъвът имал само права (печалба) – да убива и да яде плячката, а магарето – само задължения: да я гони и после да я носи на гръб, докато рухне под товара.

Римското деление на правото на публично и частно е в основата на континенталната традиция, но не е познато на законодателствата от англосаксонския правен кръг, а и общностното право не свързва с него значими последици.

III. Възникване на частното право

Исторически съвременното континентално частно право произхожда от римското **ius civile**, с който термин древните римляни означавали нормите, съдържащи се първоначално в 12-те таблици, а впоследствие – и всички правни норми, чиито адресати са били само римските граждани (**cives**). Те регулирали както равнопоставени отношения между граждани, така и отношенията между тях и римската държава (за разлика от съвременното гражданско право, то съдържало норми и на частното, и на публичното право). Нормите на **Ius gentium** пък се прилагали за отношенията между римски граждани и чужденци (**peregrini**). Т.е. в Рим изборът на приложимото право се определяло от адресатите на правните норми.

Възникнало като отговор на възникващи практически казуси, търсени първоначално в приспособяване на древните обичаи, римското право се оформя в ранните векове от разрешенията, давани от съдилищата, а държавната намеса е твърде ограничена. Първите римски „държавни актове“ (*leges*) представляват обобщение на вече натрупаната практика. На този етап развитието на правото е хаотично, насочено главно към адаптиране към новите икономически условия. С разрастването на търговията и границите на Рим разнопосочността на разрешенията, давани от многобройните по територията на цялата империя магистрати, започват да открояват отчетливо липсата на система в правото. Процесът на подредба на нормите става по-активен под влиянието на гръцката култура, известна с високата си абстрактност, логиката и изтънченост. По същество обаче тази систематизация, пропагандирана още от Цицерон, дори и с усилията на Гай Юлий Цезар да реформира римското право, не показва особен успех. Първоначалната гъвкавост и приспособимост на римските разрешения води до несигурност, изходът от която е създаването на систематизация, на кодекс, който да обедини, да подреди и премахне, където е необходимо, хаотичността на единичните практически разрешения.

То се случва обаче в Източната част на империята (известна като Византия), просъществувала десет века (до завладяването на Константинопол от турците през 1453 г.) след своята посестрима – Западната римска империя (с център Рим). Още през 528 год. н.е. (50 год. след падането на Западната част на империята) един от най-великите ромейски императори – Юстиниан I Велики, създава комисия, ръководена от неговия министър Трибониан, натоварена да кодифицира старите римски правила. С цел да ги актуализира, систематизира и направи при-

ложими при различни хипотези (а не само за отделен казус), съставителите на новата кодификация променят класически текстове, обединяват ги или изоставят някои като остарели и неподходящи. Комисията на Трибониан всъщност създава не едно единно произведение, а обединява в него четири различни съчинения:

1. **Първата част** от тях се нарича **Дигеста (или Пандекти)** и е съставена от 50 книги, в които са систематизирани фрагменти, взети от съчиненията на видни римски юристи, с отбелязване на техните имена. Векове по-късно именно те са приспособени от немската Пандектна школа и се употребяват в немските държави⁶ до приемането на един от най-впечатляващите юридически паметници през последните два века: Германския граждански законник (BGB, влязъл в сила през 1900 г.).

2. **Втората част**, наречена **Кодекс**, състояща се от 12 книги, съдържа императорските едикти (конституции), влиза в сила през 529 г. и е осъвременен пет години по-късно.

3. За разлика от тези нормосъдържащи части, **третата – Институции** (моделът на която вероятно е заимстван от прочутото в Древността произведение на Гай – „Институции“), има по-скоро догматичен характер, нещо като указания за прилагане на правото, съдържащо се в Кодекса. Създадени едновременно с Кодекса, те коментират последователно неговите разрешения.

4. **Четвъртата част – Novellae constitutiones** (известни като **Новели**), без да е структурна част от първите три, съдържа по-актуални разрешения, които могат да отменят предишните.

Името с което днес са известни общо тези четири части – **Corpus iuris civilis** те придобиват едва през Средновековието.

Причините, с които се обяснява рецепцията на римското право в континенталните правни системи (романското и германското правни семейства), са неговата ценност като носител на непреходни идеи и блестящата му правна техника. В центъра на това право са залегнали основополагащите ценности, на които се основава всяко цивилизовано общество – правото на частна собственост, свободата на волята и обвързващата сила на волеизявлението, неприкосновените лични права на гражданина, брака и семейството, родствените връзки и правото на наследяване⁷. От гледна точка на правна техника римското право формулира изключително прецизно отделните юридически фигури, групира ги в институти, разграничава ги и очертава съотношенията между тях, като държи сметка както за общите им белези, така и за техните специфики. Основното му преимущество, освен че осигурява приложимостта на своите норми към обобщени, абстрактни правни фигури, е и че то основно е обърнато към практиката, мислено е да разрешава практически казуси. Освен това римското право не е останало строго национално (на държавата и града Рим), а в неговия нормен строй широко и без предразсъдъци са били усвоявани и въвеждани полезни разрешения от обичайните правни системи на покорените народи.

⁶ Вж. подробно **Лозано**, М. Големите юридически системи. Въведение в европейското и извъневропейското право. София: Изток-Запад, 2018 (превод от италиански Поля Търколева), с. 52.

⁷ **Чолов**, Р. Римското частно право. София: Сиела, 1994, с.16 – 17.

Другата причина римското частно право да преживее за двадесет и пет века няколко различни общественно-икономически формации (робовладелска, феодална, капиталистическа, социалистическа) е заложената в него още при формирането му способност да се обновява, да се освобождава от отживялото, а разрешенятията му да се новелират и адаптират към изменените социални и икономически условия. Запазвайки същевременно „духа и формата на универсалната разработка на правото“⁸, то преживява векове именно защото се изгражда като норма на съвкупност, освободена от типично националните особености и независима от времето и обстоятелствата, за които е била създавана. Правно-техническото му съвършенство и универсалният му характер дават възможност всяка нова епоха да наслажда към неговите норми новия дух на своето време⁹. А от друга страна, благодарение на вътрешната си логика и последователност, то позволява относително лесно да бъде систематизирано и кодифицирано¹⁰.

След разпадането на Западната римска империя римското право продължава да съществува в нейните предели, макар и примесено с германското право на завоевателите и нагодено според новосъздадените условия на живот. От това смесване римското право не се запазва в първоначалния си вид, но и обичайното право на варварските племена изгубва първоначалната си форма под влияние на римските разрешения. През Средновековието „гражданско право“ се употребява в противовес на каноническото (създадено от църковните органи) право. *Ius canonici* е уреждало отношенията между гражданите и църковните институции, но също така и части от личното (напр. вписване на ражданията и на умираанията в църковните регистри), семейното (склучването на брак и развода), наказателното и процесуалното (напр. инквизиционното) право. Докато гражданското право е уреждало имуществените отношения при придобиване и притежаване на вещи и други права.

Най-известните компилации през Средновековието отразяват успеха на опитите за съчетаване на местни обичайни норми и латинското право, а възприемането на римскоправните разрешения постепенно се отразява и на законодателството на Римокатолическата църква. В този смисъл в романистичната доктрина у нас¹¹ се поддържа тезата, че когато през Ренесанса университетските учени (гослатори и коментатори) популяризират римското право, те всъщност не прокламират едно ново право, а само допринасят за съзнателното прилагане и за преработка на местното право в съответствие със запазените или интерполирани източници на римското право.

Изучаването на римското право според Юстиниановия *Corpus iuris civilis*, възприемането му в практиката на отделните народи се обозначава като рецепция на римското право. Тя обаче не навсякъде е еднаква. В Англия анализът на римското право подтиква юристите не да възприемат наготово неговите разрешения, а да се заемат със събирането и записването на собственото си обичайно право, което, вследствие на това, започва да се прилага по-широко и като задължително.

⁸ Торбов, Ц. Цит. съч., с.18 – 21.

⁹ Така и Чолов, Р. Цит. съч., с. 29.

¹⁰ Чолов, Р. Цит. съч., с. 34.

¹¹ Торбов, Ц. Цит. съч., с. 85.

Така държавите от англосаксонския кръг създават друг тип правна уредба, нерепирана от римското право, характерна с липсата на гражданска кодификация и специфична система от източници на обективното гражданско право (съставена от общо и от писано право). Common Law е основано на съдебни прецеденти (решения, постановени от висшите съдилища, задължителни за всички съдилища в страната). Актовете на писаното право се приемат от Парламента и от органите на изпълнителната власт.

Във Франция изучаването на римското право също подтиква юристите да съберат и запишат своите обичаи. За разлика от Англия обаче, римското право получава по-широко разпространение и трайно практическо приложение наред с местното обичайно право. Цялостна практическа рецепция римското право получава в германските държави. Там първоначално то напълно измества собственото им обичайно право, което поради голямата разпокъсаност на страната трудно е могло да бъде записано, а още по-трудно – противопоставено след практическото разпространяване на римското право. Но и в Германия в крайна сметка юридическата доктрина и практиката освобождава местното право от буквалното копиране на римските образци, запазвайки неговите характерни особености на универсално право, но прочиства местното право от чуждите на „германския народен дух“ елементи.

Рецепцията обаче се отразява по различен начин върху отделните клонове на гражданското право и никъде не е пълна. Обща тенденция обаче е местните вещно и семейно право почти навсякъде да останат неповлияни от римското право, в областта на наследственото право това влияние е изборително, обаче римското облигационно право навсякъде е изиграло значителна роля.

Причините, поради които разрешената на римските юристи и въздействието на римското върху модерното право са най-силни именно при облигационното право, са няколко. На първо място, то се определя като „най-малко подвижния дял от най-консервативното право, каквото е гражданското“ (Апостолов, с. 21). Докато вещното право има за цел да закрепи икономическата основа на определена политическа система и поради това се променя рязко с промяната на тази система. Семейното и наследственото право пък са силно повлияни от традицията, от религиозната и моралната организация на обществото и се променят съобразно изменението на нравите и бита. Докато облигационното право е предназначено да обслужва динамиката на стопанския оборот и да закрепи правно-технически основните му форми, а те от зората на стоковото производство си остават производството, размяната и потреблението. По тази причина и основните фигури на облигационното право не се променят с промяната на политическата конюнктура. Най-малко пък облигационното право се влияе от промените, настъпили в етичните и религиозните възгледи. Това предопределя неговата устойчивост и приложимост не само в рамките на определен период от време или по отношение на даден етнос, но и създава представата за универсалност на неговите принципи.

От друга страна, римското частно право достига най-високите си върхове именно в материята на облигационното право. Преди всичко защото възможността да се участва в обмена и потреблението на материални и духовни блага винаги е била от първостепенен интерес, а от друга страна, защото тази устойчивост на принципите на пазарния обмен и свободната инициатива са дали възможност

римското право да постигне дълбочина и детайлизация в уредбата на облигационните отношения¹².

От своя страна и облигационното право, независимо че в значително по-малка степен се влияе от социалната среда, е значително променено от времето на римското право, най-малко от гледна точка на правната техника. В специализираната облигационноправна литература са дискутирани най-съществените положения, по които съвременното облигационно право се различава от своите римски първоизточници. Тези въпроси обаче излизат извън обхвата на настоящата тема и ще бъдат коментирани на друго място.

В резултат от рецепцията на римското право, обичайното право и идеите на различните правни учения и школи, създадени в европейските университети през XVIII и XIX век, се появяват и първите модерни граждански кодекси – френският (Code civil des Francais) и Германският граждански законник (Burgerliches Gezezbuch) от 1900 г. По този начин се оформят и двата основни типа на съвременното континентално гражданско право.

Френският граждански кодекс от 1804 г. е изработен въз основа на писаното римско частно право, обичайното право, разрешения от кралските Ордонанси и съчиненията на видни френски учени (Кужа, Дома, Потие). Той е изграден върху институционната система (по примера на Институциите на Гай). Докато германският се базира на т.нар. пандектна система, наречена така по името на най-известната немска школа в правото – тази на „пандектистите“ (което идва от другото наименование на Юстиниановите Дигести – Пандектите). Те пък от своя страна биват реципирани почти паритетно от повечето европейски (и не само) съвременни граждански кодекси.

ПРАВОТО – ИЗКУСТВО ЗА СПРАВЕДЛИВОТО И ДОБРОТО. ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ЧАСТНОТО ПРАВО В ЕВРОПА

Проф. Иван Русчев, д.ю.н.

*Юридически факултет, ВСУ „Черноризец Храбър“,
член-кореспондент на БАН*

Резюме: През вековете на определението на Целз за правото като изкуство за справедливото и доброто са противопоставяни много други, далеч не толкова романтични дефиниции. Делението на правото на публично и частно, което приписваме на Улпиан, е в основата на континенталната традиция, но не е познато на законодателствата от англосаксонския правен кръг, а и общностното право не свързва с него значими последици. Разгледани са причините, поради които римското право, достигнало до нас от фрагментите на Corpus iuris civilis, разделени в четири книги, е придобило универсален характер, позволило е надграждане през различни епохи и в различни държави, оцеляло почти двадесет и пет века и дава възможност за систематизация и кодифициране в националните законодателства.

Ключови думи: правни предписания, частно и публично право, Corpus iuris civilis, систематизиране, кодификация.

¹² Чолов, Р. Цит. съч., с.115.

**LAW – THE ART OF JUSTICE AND GOODNESS.
ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PRIVATE LAW IN EUROPE**

Prof. Ivan Rushev, PhD, DCs, Doctor Habil, Law Faculty,

Free University of Varna „Chernorizets Hrabar“

Correspondent Member of Bulgarian Academy of Sciences

Summary: Over the centuries, Celsus' definition of law as the art of justice and goodness has been contrasted with many other, far less romantic definitions. The division of law into public and private, which we attribute to Ulpian, is at the heart of the continental tradition, but it is not known to the laws of the Anglo-Saxon legal circle, and Community law has no significant consequences. The reasons why Roman law, which has come down to us from the fragments of the Corpus iuris civilis, divided into four books, has acquired a universal character, allowed upgrades in different eras and in different countries, survived almost twenty-five centuries and allows for systematization and codification in national legislation.

Keywords: legal prescriptions, private and public law, Corpus iuris civilis, systematization, codification,